

„Altid hun mig så bruge vil“ – adelskvinders håndskrevne bønnebøger som brugsgenstande i sociale og religiøse sammenhænge

Af ph.d.-stipendiat Marie Møller Christensen, Københavns Universitet

Adelige, håndskrevne bønnebøger findes bevaret i Danmark fra tiden både før og efter reformationen. Fælles for en stor del af disse bøger er, at de har været ejet og brugt af kvinder. Fra senmiddelalderen (cirka 1400-1500) findes flere, som har tilhørt nonner. Der er dog ikke noget, der tyder på, at reformationens gradvise lukning af klostrene medførte vigende interesse hos kvinder for at producere og benytte personlige, håndskrevne bøger. I denne artikel vil jeg se nærmere på nogle af de bønnebøger, der blev skrevet i anden halvdel af 1500-tallet til ind i begyndelsen af 1600-tallet. I dag befinder de sig i Karen Brahes Bibliotek i Roskilde, men tidligere har de alle tilhørt kvinder fra adelstanden.¹

Bag den håndskrevne bønnebogs tilblivelse og brugsmåde gemmer der sig ofte en særlig historie. Igennem bøgerne kan man derfor være heldig at

komme helt tæt på de sociale fællesskaber, personlige kriser og daglige bedestunder, bøgerne har været en del af hos adelens kvinder. Bøgerne var redskaber i den religiøse praksis, og det er netop bønnebogen som brugsgenstand for religiøse og sociale formål, som denne artikel vil afdække.

Hvorfor en håndskreven bønnebog?

Bøgerne er alle i de små oktav- eller duodesformater (omtrent størrelsen på denne bog), men kan – selvom de altså er i lommestørrelse – være på over 100 tætskrevne blade. At skrive en sådan bog i hånden har ofte været en længere proces, der krævede både koncentration og tålmodighed. En af de motiverende faktorer for at gå i gang med dette arbejde var formentlig, at den håndskrevne bog kunne tilbyde noget, som den trykte ikke kunne: Den kunne give plads til personligt udvalgte tekster.

Det var ikke altid, at de adelskvinder, som bøgerne tilhørte, selv skrev i dem. Nogle gange ser man, at mange forskellige personer bidrog med tekster til de håndskrevne bønnebøger. Desværre er det ikke altid

Portræt af Karen Brahe. Gennem sit liv udvidede Brahe sin bogsamling, således at den i dag rummer cirka 3.400 trykte bøger og 1.150 håndskrifter. I dag befinder både portræt og bibliotek sig på Roskilde Kloster. Foto: Roskilde Kloster.

noteret, hvem der havde ført pennen. Det skyldes formentlig, at det var åbenbart for bogens ejer, hvem det var, der havde skrevet i den. Når det til gengæld ses, at den, som havde skrevet en tekst, tilføjede sit navn „med egen hånd“, må det være, fordi det at skrive i hinandens bøger også havde nogle sociale betydninger. Ikke nok med at man ved at cirkulere bønnebøgerne blandt bekendte fik lejlighed til at udveksle de bedste bønner med hinanden, derudover kunne bøgerne også på samme tid være med til at styrke personlige forbindelser.

Sociale forbindelser

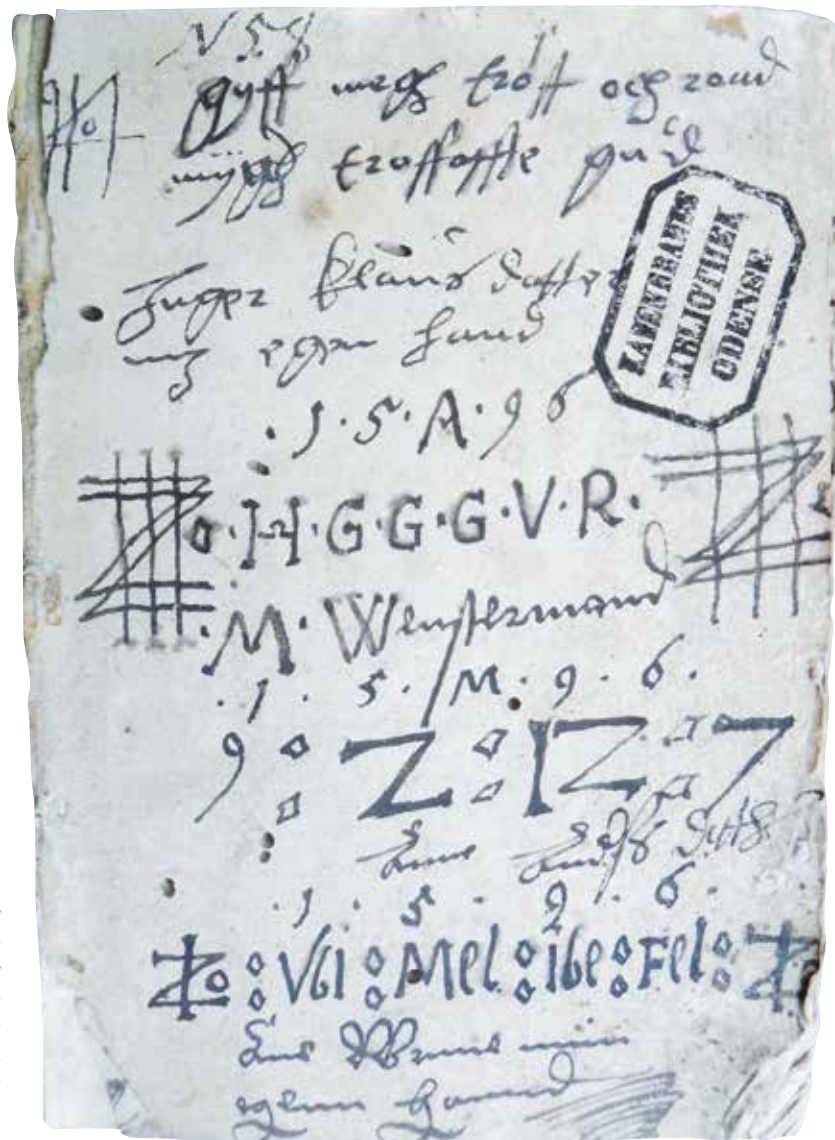
Bønnebogens funktion som en slags bindemiddel i sociale relationer ses ikke kun, når man udvekslede bønner mellem hinanden. Nogle gange nøjedes kvinderne med at få bekendte til at skrive en lille from sentens efterfulgt af deres signatur og årstal. Med forekomsten af disse meget korte indførsler minder nogle af bønnebøgerne lidt om de såkaldte stambøger, som mange unge adelsmænd medbragte, når de drog på dannelsesrejse rundt i Europa. Stam-bogen var netop karakteriseret ved, at man fik folk til at skrive deres navnetræk, devise eller en lille hilsen i den. Bogen fungerede derved som en slags mindebog over kontakter og venskaber, der blev knyttet hjemme og i udlandet.²

Et eksempel på en bønnebog præget af stambogsskikken er Gese Brockenhuus' (død 1602) fra 1574-1601. Bogen rummer flest tekster skrevet i perioden 1595-1601. De stambogslignende indførsler har

hun først og fremmest samlet på de første sider i bogen, og her optræder flere personer, som var en del af Geses slægt. For eksempel kan man blandt navnene på siderne se en „M. Venstermann“, som, må man formode, var hendes morbror Morten Venstermand (1536-1610). Hans kone, Anne Andersdatter Galts (uvis levetid), og dennes mor, Inger Clausdatter Ravensberg (død 1599), har nemlig også indskrevet sig på samme side som ham. Desuden optræder en Jørgen Venstermand (omkring 1565-1619) og en Iver Venstermand (omkring 1575-1602), som begge var fætre til Gese.

At bogen dog frem for alt var tænkt som et religiøst hjælpemiddel – og ikke som en slags stambog – er udtrykt i et forord på vers, som hendes bror Frands Brockenhuus (1570-1616) skrev i 1595:

*Jomfru Gese Brockenhuus hører jeg til,
Altid hun mig så bruge vil
Til pris og ære [af] Guds hellige navn,
Så hun af mig får nytte og gavn
Til sjæl og liv og evig glæde,
Som hende Guds engle måtte berede.
Formedelst til Kristus en stadig [tro]
Hun udi himmelen skal bygge og bo,
Når troen hos bønner er befæst',
Fordrives djævelen, den fule gest,³
Og Guds engle hende da bevare
Fra alle hendes fjenders listige snar[er].
Det lover jeg hende stadelig,
Om hun mig læser gudfrygtelig.⁴*

Det er muligt at udpege 16 forskellige
 personers håndskrifter i Gese Brocken-
 huus' bønnebog. Ingen af disse er Gese
 selv. Otte personer har kun indført de-
 res navn og måske en from sentens el-
 ler en kort kodeskrift, som det ses på
 billedet. Roskilde Kloster, Karen Bra-
 hes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A
 IV, 18. Foto: Marie Møller Christensen.

Bogbind med guldtryk fra Anne Brahes bønnebog. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV, 11. Foto: Marie Møller Christensen.

Den resterende del af bønnebogen består også af bidrag fra flere personer. Heriblandt finder man ligeledes nogle fra hendes nærmeste slægt. Hendes bror Frands går igen flere gange, men derudover kan blandt andet nævnes hendes far, Otte Brockenhuus (1529-1594).

Vi ved desværre hverken ret meget om Gese Brockenhuus' liv, eller hvordan hun var som person, men af bønnebogen kan man se, at familiemedlemmer og slægtninge var nogle af dem, hun som adelskvinde inddrog og gerne lod være med til at forme det fromhedsliv, bogen var en del af hos hende.

En anden adelig kvinde, som også lod familien være en del af sin personlige bønnebog, var Karen Rønnow (død 1592). Hun skriver selv i bogen, som er blevet til omkring 1575, at hun fik den foræret med blanke sider en nytårsdag af sin søster Birgitte Rønnow (1531-1590).⁵ Derefter har hun, ud over nogle få tekster af hende selv, fået ikke mindre end ni forskellige personer til at skrive i den. Desværre er fem af disse personer anonyme. Blandt de navngivne ses nogle af Karen Rønnows allernærmeste, nemlig hendes søster Birgitte samt to af hendes sønner, Jens og Claus Bille.

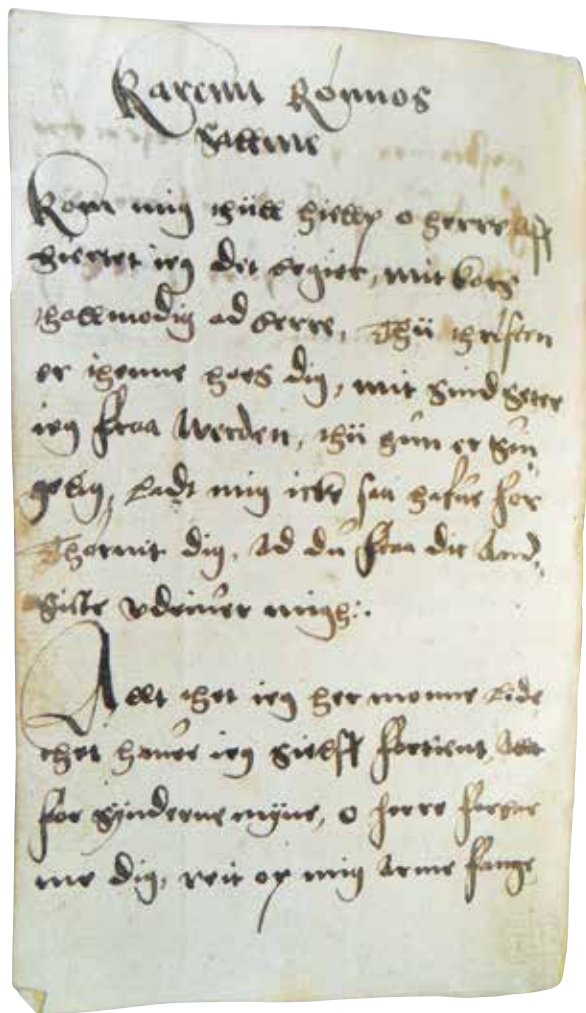
Fromhedspraksis og de forskellige typer af bønner

I bøgerne finder man som regel et større eller mindre udvalg af bønner, som var tiltænkt bestemte begivenheder eller lejligheder. Det kunne for eksempel være en bøn til, hvis man skulle ud at rejse, en bøn i tilfælde af sygdom eller bønner til brug ved kirke- og nadvergang. Den type lejlighedsbønner, man hyppigst ser i bøgerne, er morgen- og aftenbønner. Samme bog kan endda rumme flere af disse slags.

Ønsket om bønner målrettet specifikke lejligheder eller forskellige tidspunkter af døgnet afspejles i

udviklingen af de trykte bønnebøger efter reformationen. Efter at reformationens ophavsmand, Martin Luther (1483-1546), tidligt i reformationstiden havde opponeret mod disse typer af bønner, da han mente, de kunne gøre bønnen mekaniseret, begyndte de i løbet af 1500-tallets anden halvdel igen at vinde mere og mere indpas i de trykte bønnebøger. Man kan sige, at bønnebøgerne på dette punkt kom til at minde om senmiddelalderens bønnebøger, der ofte havde rummet anvisninger på, hvordan bønner kunne bruges i mange forskellige situationer. De faste bønnetider, morgen og aften, viser desuden, at et ideal om en vis grad af ritualisering af bønnens plads i dagliglivets religiøse praksis stadig var eksisterende efter reformationen.⁶

De fælles træk, som ses imellem de trykte og håndskrevne bønnebøger efter reformationen, hænger sammen med, at hovedparten af håndskrifternes tekster blev til som mere eller mindre direkte afskrifter fra de trykte bønnebøger. Det er imidlertid kun meget sjældent, at man har noteret teksternes forlæg i de håndskrevne bøger. Dette handler ikke om, at man ønskede at skjule, at teksterne var afskrifter. Blandt de gejstlige (præster, biskopper og teologer), der udgav bønnebøger på tryk, var det nemlig også udbredt at låne fra og bearbejde andres bøger.⁷ Derimod tyder det på, at det ikke var teksternes oprindelse, der var den væsentligste faktor bag udvælgelsen af dem, men til gengæld deres brugbarhed for bogens ejer. Det er ofte svært at finde ind bag, hvorfor en bestemt bøn er blevet udvalgt til nedskrivning i

De første strofer i Karen Rønnows salme. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV, 4.
Foto: Marie Møller Christensen.

bøgerne. Nogle gange er det dog muligt nøje at sammenkæde udvalget af bønner med bestemte begivenheder eller livsforhold, som kvinderne befandt sig i.

Enkerne Karen Rønnow og Anne Brahe

Et eksempel på en bønnebog med åbenlyse sammenhænge mellem tekstvalg og livsforhold er den tidligere nævnte, ejet af Karen Rønnow. I 1575 afgik hendes mand, Jens Bille (1531-1575), ved døden, og en stor del af hendes bønnebogs tekster er skrevet som følge af hendes enkestand. I begyndelsen af bogen finder man et længere digt skrevet til hende af en for os ukendt person. Vedkommende erklærer i digtet, at Karens søster Birgitte – altså hende, der havde foræret Karen bogen – havde bedt vedkommende om at skrive en salme til Karen. Hele to salmer er det blevet til, og de handler begge om den sorg og bedrøvelse, Karen befandt sig i, efter hun var blevet alene. I den ene af dem, kaldet „Karen Rønnows Salme“, begynder første strofe for eksempel således:

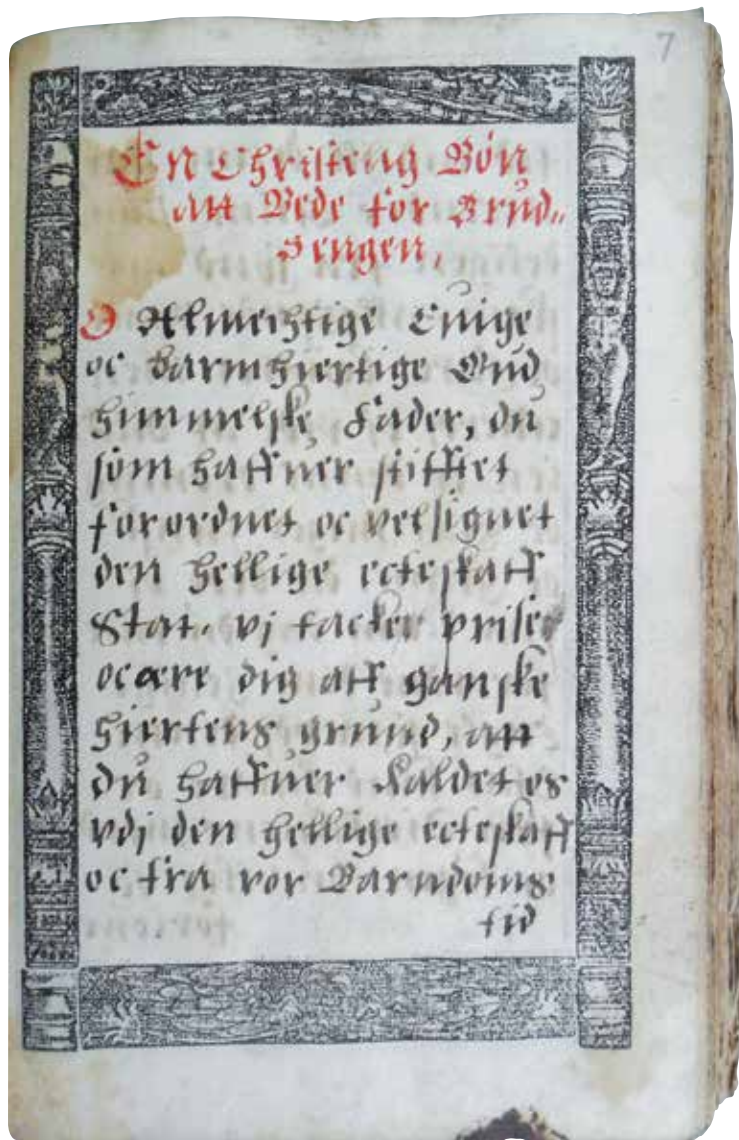
*Kom mig til hjælp, o Herre, af
hjertet jeg det begærer mit kors
tålmodig at bære. Thi trøsten
er i hænde hos dig [...]*⁸

At netop de to meget personligt møntede salmer er nogle af de tekster, der blev bladret hyppigst hen på i bogen, afslører tydelige spor af fingre sat på siderne.

En anden bønnebog, hvor man også kan sammenkæde teksternes temaer med bestemte begiven-

heder i adelskvindens liv, har tilhørt Anne Brahe (1576-1635). Af titelbladet kan man se, at bogen er blevet påbegyndt i 1592, samme år, som Anne Brahe blev gift med Steen Maltesen Sehested (1553-1611). Bønnebogen indledes med to bønner om ægteskab: „En kristen bøn at bede for brudesengen“ og „En bøn at bede udi ægteskabs begyndelse“. Man kan heraf umiddelbart udlede, at det var i anledning af Annes indtrædelse i ægteskabet, at hendes bønnebog blev påbegyndt. Disse to indledende bønner er skrevet af en ukendt, men øvet hånd. Herefter er bogen blevet overladt med blanke sider til Anne Brahe, formentlig for at hun kunne bestemme resten af dens indhold. På et tidspunkt er hun selv begyndt at skrive i bogen, og ud fra bønnernes emner kan man forstå, at det var, da hendes mand i 1611 var draget til Sverige for at deltage i Kalmarkrigen. Året forinden var han blevet udnævnt til Danmarks rigsmarsk (den øverstbefalende for hæren). I flere af hendes bønner kan man læse, hvordan hun gik i forbøn for ham, imens han var væk fra hende: „[...] O kære Fader, for din store miskundheds sky[ld], at du ville give min gode husbond en god lykke, sundhed, karskhed og en god fremgang udi denne sin rejse, efterdi han nu skal vandre udi fremmed land i denne farlige tid [...]“⁹

Steen Maltesen Sehested døde allerede i krigens første år, da han bukkede under for den såkaldte kalmarsot. I bønnebogen fortsatte Anne Brahe med at skrive bønner, men nu med sin enkestand som tema. Som i Karen Rønnows bøn-

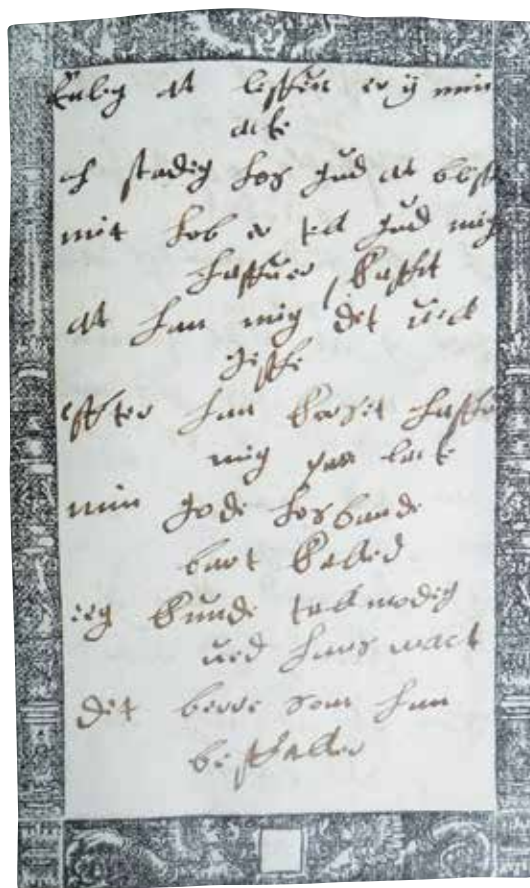
En bøn om ægteskab i Anne Brahes bønnebog.
Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, hånd-
skriftsamlingen, A IV, 11.
Foto: Marie Møller Christensen.

nebog beder Anne Brahe også om at kunne bære enkestandens kors med tålmodighed:

*Enlig at leve er i min agt og stadig hos Gud at bliv[e],
Mit håb er til Gud, [som] mig ha[r] skabt,
at Han mig det vil give,
efter Han korset har mig pålagt,
min gode husbond bortkaldet,
jeg kunne tålmodig ved hans magt
det bære, som Han befalede’.¹⁰*

Den dybe, personlige religiøsitet

Af de bevarede håndskrevne bønnebøger kan man som nævnt se, at kvindernes beskæftigelse med dem har været gennemgående fra tiden før og til tiden efter reformationen. Når man anskuer adelskvinders bønnebøger fra anden halvdel af 1500-tallet som redskaber for den personlige fromhed, trækker de derfor tråde tilbage til senmiddelalderen. Dog er der også forandring at spore i bøgerne. Teksterne er som regel hentet fra de samtidige trykte bønnebøger, og på denne måde viser håndskrifterne, at kvinderne orienterede sig mod de religiøse strømninger, der var oppe i deres samtid. Som jeg har været omkring i denne artikel, viser bøgerne samtidig, at familie og slægtninge udgjorde sociale fællesskaber, som kvinderne orienterede sig mod i det religiøse liv, som bønnebøgerne var med til at forme. Bønnebøgerne illustrerer derved datidens dybe personlige religiøsitet blandt de første generationer af reformationspåvirkede adelige.

En af Anne Brahes egenhændige bønner om hendes tid som enke. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV, 11. Foto: Marie Møller Christensen.

Noter:

1. Biblioteket er opkaldt efter bogsamleren Karen Brahe, der selv var adelig og i 1716 stiftede Odense Adelige Jomfrukloster. Hertil skænkede hun sin bogsamling, som i 2010 blev flyttet til Roskilde Kloster. Se desuden: Anne Riising: *Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen*, Kbh. 1956.
2. Vello Helk: *Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. Med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki*, Odense Universitetsforlag 2001, s. 15-19.
3. „Den fule gest“ kan oversættes med „den onde ånd“. Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog 1300-1700*, bd. 1-4, Kbh. 1881-1907.
4. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV, 18. Jomfrue Giese Brockenhuses bønnebog. 1574-1601, bl. 1r.
5. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV, 4. Karen Rønnows bønnebog. ca. 1575, bl. 2r.
6. Patrice Veit: „Die Hausandacht im deutschen Luthertum: Anweisungen und Praktiken“, i: Ferdinand van Ingen og Cornelia Niekus Moore (red.): *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit, Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, Wolfenbütteler Forschungen bd. 92, Wiesbaden 2001, side 193-206, her side 204.
7. Krister Gierow: *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526-1575. En källanalytisk-typologisk studie*, Lund 1948.
8. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsam-

lingen, A IV,4. Karen Rønnows bønnebog, bl. 44v.

9. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV,11. Jomfru Anne Brahes bønnebog. 1592, bl. 35r.
10. Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen, A IV,11. Jomfru Anne Brahes bønnebog. 1592, bl. 171r.

Kilder:

Alle kilder findes i Roskilde Kloster, Karen Brahes Bibliotek, håndskriftsamlingen.

Litteratur:

Krister Gierow: *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526-1575. En källanalytisk-typologisk studie*, Lund 1948.

Helk, Vello: *Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800. Med en fortegnelse over danske, norske, islandske og slesvig-holstenske stambøger samt udlændinges stambøger med indførsler fra ophold i det danske monarki*, Odense Universitetsforlag 2001.

Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske sprog 1300-1700*, bd. 1-4, Kbh. 1881-1907.

Riising, Anne: *Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen*, Kbh. 1956.

Veit, Patrice: „Die Hausandacht im deutschen Luthertum: Anweisungen und Praktiken“, i: Ferdinand van Ingen og Cornelia Niekus Moore (red.): *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit, Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, Wolfenbütteler Forschungen bd. 92, Wiesbaden 2001, s. 193-206.